

Michał Wojciechowski

Nowsze studia nad tekstem *Dziejów Apostolskich*

Collectanea Theologica 64/1, 55-62

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MICHAŁ WOJCIECHOWSKI, WARSZAWA

NOWSZE STUDIA NAD TEKSTEM DZIEJÓW APOSTOLSKICH

1. Po nowym wydaniu krytycznym NT: Nestle-Aland²⁶

Ukazanie się i przychylnie na ogół przyjęcie wydania NT przygotowanego przez komisję pod przewodnictwem A. Alanda (Nestle-Aland²⁶, *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart 1979; ze skromniejszym aparatem krytycznym: *The Greek New Testament*, United Bible Societies³ 1975) przesłoniło w jakiejś mierze fakt, że przed krytyką tekstu NT nadal stoją poważne problemy. Wielu badaczy dało jednak wyraz swoim zastrzeżeniom – zwłaszcza w świecie anglosaskim; np. J.K. Elliott w serii artykułów podważających rozwiązania przyjęte w N-A²⁶, a to głównie w imię kryteriów wewnętrznych oceny tekstu (zob. JTS 32(1981)19-49, NT 15(1973)278-300, NT 17(1975)130-150, NT 20(1978)242-277, por. tegoż *Textkritik heute*, ZNW 82(1991)34-41; ang. ET 99(1987)40-45).

Wydany przez K. i B. Alandów podręcznik krytyki tekstu NT *Der Text des Neuen Testaments* (Stuttgart 1982, ²1987; rec. pol. J. Frankowski, CT 57(1987)167-174) oświetlający zarazem zasady pracy nad N-A²⁶, obaw nie rozwiązał. O ile pochwały rozdziałów bardziej materialistycznych były jednomyślne, w innych kwestiach recenzenci bywali bardzo krytyczni (zob. M.in. J. N. Birdsall, BTrans 39(1988)338-342; E. J. Epp, HTR 82(1989)213-229; J. K. Elliott, ThZ 39(1983)247-249; D. B. Wallace, Grace Theological Journal 9(1988)279-285; B. D. Ehrman, Bib 70(1989)377-388). Próby podsumowania dyskusji: R. Borger, *NA²⁶ und die neutestamentliche Textkritik*, ThR 52(1987)1-58; J. H. Petzer, *Neotestamentica* 24(1990)71-92.

Wśród zarzutów znajdziemy zniekształcanie nowszej historii krytyki tekstu NT na korzyść własnych osiągnięć, niejednorodny i arbitralny podział rękopisów na grupy, przecenienie użyteczności niektórych zasad oceny wariantów, niedoceniając przekładów starożytnych, niedoceniając „tradycji zachodniej” (w cudzysłowie, bo pochodzi ona raczej z Syrii). Można by nawet twierdzić, że N-A²⁶ zawiera pod wieloma względami rekonstrukcję tradycji egipskiej (która sama może być wynikiem recenzji z II w.). Tekst zachodni byłby wtedy pozostałością innych tekstów czy recenzji, w wielu punktach wartościowszym, choć nienajlepiej zachowanym.

2. Podwójny tekst Dziejów Apostolskich

W wypadku tekstu zachodniego Dz sytuacja jest dość odrębna. Dz zachowały się jak wiadomo w dwóch zasadniczych wersjach, krótszej

„aleksandryjskiej” (znaczna większość rękopisów) i dłuższej o ok. 5% „zachodniej”. Stopień rozbieżności między rękopisami Dz jest daleko wyższy niż przy reszcie NT. Na 1007 wersetów tylko 325 jest w obu wersjach identycznych, 681 zawiera zmiany, 525 – dodatki (z tego jedna trzecia znaczne), wreszcie 162 – skróty. Problem ten od dawna absorbuje badaczy. Hipoteza F. Blassa (1895) podjęta przez kilku dalszych uczonych (zwłaszcza A. C. Clark 1914) głosi, że teksty owe odzwierciedlają dwie redakcje tekstu dokonane przez samego Łukasza, przy czym tekst krótszy byłby opracowaniem dłuższego. Natomiast krytyczne wydanie NT Westcotta i Horty i następne oparte były na założeniu, iż tekst zachodni jest późniejszy i wtórny. W latach powojennych w praktyce przyjmowano tekst aleksandryjski za autentyczny. Co najwyżej z uwagą, że i tekst zachodni mógł przechować autentyczne lekcje i że najwłaściwiej byłoby rekonstruować tekst Dz eklektycznie (np. Kilpatrick 1943). Najczęściej jednak studiowano tekst zachodni z punktu widzenia dziejów egzegezy. Sporadycznie tylko pojawiały się propozycje uznania tekstu aleksandryjskiego za przeróbkę (M. Black 1974) albo obu recenzji za Łukaszone (M. Wilcox 1979) bądź przeciwnie, za równie zepsute (np. M. Dibelius 1941).

N-A²⁶ podaje konsekwentnie tekst aleksandryjski, warianty zachodnie notując w aparacie, chociaż objaśniając zasady pracy komisji B.H. Metzger (*A Textual Commentary on the Greek New Testament*, UBS 1975², 272) twierdzi, że warianty dłuższe też uwzględniono, deklarując metodę eklektyczną. Tezę o późnym pochodzeniu Dz podtrzymuje B. Aland w artykule: *Entstehung, Charakter und Herkunft des sog. westlichen Textes untersucht an der Apostelgeschichte*, EThL 62(1985)5-65. Jak jednak słusznie zauważa cytowany niżej W. A. Strange (s. 32n), artykuł ten raczej zakłada niż dowodzi, że tekst zachodni jest dość późny, zajmując się bardziej kwestią etapów jego powstania. Tak widząc problem, A. Aland bada dokładniej trzy papirusy z tekstem zachodnim Dz (P^{38.48.29}), porównując je z kodeksem D, przekładem syryjskim (Harclensis), *Vetus Latina* i in. Następnie studiuje cytaty u Ireneusza z Lyonu. postuluje istnienie najpierw tekstu „wolnego” (II w., np. Ireneusz), a potem ostatecznego tekstu zachodniego, ukształtowanego prawdopodobnie na początku III w. w Syrii.

Autorka słusznie dostrzega w zachowanych rękopisach wiele elementów późniejszych. Jednakże, nawet jeśli by tak umiejscowić recenzję ostateczną wersji zachodniej, pozostaje pytanie o jego podkład dawniejszy, jak też pytanie, dlaczego w ogóle by dokonano w II czy III w. dość gruntownej adaptacji redakcyjnej Dz imitującej styl autora.

3. Nowsze książki o tekście Dz: Delebecque, Boismard i Lamouille, Strange

W ostatnim dziesięcioleciu ukazały się jednak prace dowartościowujące tekst zachodni. Dwie książeczki podejmują w sposób niezależny zestawienie obu tekstów, krótszego i dłuższego.

a) Delebecque

Prostsza koncepcję przyjmuje Édouard Delebecque: *Les deux Actes des Apôtres*, Etudes Bibliques Nouvelle Série 6, Lecoffre-Gabalda, Paris 1986, s.427; (książkę poprzedziło 16 artykułów). Twierdzi on, że tekst krótszy i dłuższy odpowiadają dwóm kolejnym redakcjom dokonany przez św. Łukasza. Zestawia teksty z paralelnych kolumnach, wyłuszczać rozszerzenia a zmiany terminów itp. wyróżniając kursywę (nie wydrukowano tekstu gr., lecz jedynie przekłady franc.). W praktyce tekst krótszy zbieżny jest z N-A²⁶, a dłuższy z kodeksem D. Autor udowadnia następnie, że rozszerzenia i zmiany w pełni odpowiadają stylowi Łukaszo-wemu i świadczą o wierności tej samej koncepcji myślowej. Rozważa w różnych aspektach słownictwo dodatków (w porządku alfabetycznym), hapaxlegomena, jakość stylu, technikę retuszy, zmiany słów, budowy zdań i form gramatycznych. Odwołuje się do tła NT, klasycznego i hellenistycznego. Delebecque jest filologiem klasycznym i ta główna, pierwsza część pracy budzi podziw erudycją i kompetencją.

Od strony krytyki tekstu należy jednak wątpić, czy kodeks D reprezentuje czysty tekst dłuższy. Brakuje też zapowiadanych we wstępie odniesień do przekładów starożytnych. Następnie, autor twierdzi w części drugiej, iż dodatki dostarczają nowych opinii i informacji o św. Pawle, chociaż chodzi raczej o uściślenia. Można by mówić o dodatkowym uwypukleniu postaci św. Pawła i o dobrej znajomości jego życia. W części III Delebecque twierdząc, że Łukasz był autorem obu wersji, dodaje też hipotezę, iż krótsza powstała przed śmiercią św. Pawła, a dłuższa po niej (zakładając Pawłowe autorstwo listów pasterskich). Rozmija się zatem z datowaniami obecnie przyjmowanymi nie uzasadniając należycie swojego, sianowiska.

Lepiej byłoby przyjąć, że krótsza wersja powstała przed jawnym rozejściem się synagogi i Kościoła w wyniku decyzji z Jabne, natomiast dłuższa potem. Zwrócono bowiem uwagę na to, że odznacza się ona zaostrzoną krytyką Żydów (zwłaszcza E. J. Epp, *The Theological Tendency of Codex Bezae Cantabrigiensis in Acts*. MSSNTS 3, Cambridge 1960).

Warto na koniec przypomnieć sprzyjający hipotezie Łukasowego pochodzenia tekstu dłuższego fakt, że nie mamy w Piśmie Św. przykładu analogicznego opracowania księgi. Redaktorzy ksiąg biblijnych nie imitowali stylu poprzedników i glosy są rozróżnialne (np. Mt i Łk poprawiali styl Mk!). Dlatego możliwa jest w ogóle metoda historii źródeł i redakcji.

b) Boismard - Lamouille

Marie-Émile Boismard i André Lamouille zaproponowali grecką rekonstrukcję tekstów aleksandryjskiego i zachodniego: *Le texte Occidental des Actes des Apôtres, Reconstitution et Réhabilitation*, t.I: *Introduction et textes*, s.232, t.II: *Appareil critique*, s. 356. Syntèse 17, *Recherches sur les Civilisations*, Paris 1984. Obszerny aparat krytyczny wykorzystuje więcej

źródeł niż N-A²⁶, w tym cenny manuskrypt koptyjski G 67 z IV-V., pomagający m.in. uzupełnić tekst zachodni Dz 27-28, gdzie nie tylko kodeks D ma lukę. Następnie obaj opublikowali obszernie studium na temat historii powstania Dz: *Le actes des deux apôtres*, t.I *Introduction-textes*, s. 186, t. II *Le sens des récits*, s. 409, t. III *Analyses littéraires*, s. 344. EB NS 12-14, Lecoffre-Gabalda, Paris 1990. W. t. I znajdziemy przekład francuski obu wersji tekstu.

Tekst aleksandryjski (TA) zbieżny jest u nich z N-A²⁶. Natomiast zachodnim (TO) nazywają autorowie swoją rekonstrukcję etapu redakcyjnego poprzedzającego TA. TO, a ściślej TO¹, był bowiem ich zdaniem pierwotniejszy (jak w hipotezie Blassa), natomiast obecne rękopisy reprezentują zepsutą jego wersję TO², do której dodano lekcje pochodzące z TA i inne późniejsze. TA to trzeci etap redakcji. Acts III, TO¹ – drugi, Acts II, poprzednio były jeszcze etap Acts I, zaś przed nim osobne dzieje Piotra oraz Pawła (stąd tytuł drugiej pracy, będący zresztą parafrazą tytułu Delebecque'a). Do owych dwóch dziejów sięgali też wprost redaktorzy Acts II i Acts III, przez co obraz całości staje się dosyć zawyły.

Trudno się oprzeć wrażeniu, że podobnie jak w wypadku rekonstrukcji procesu powstawania Czwartej Ewangelii w t.III „Synopsy” tych autorów, próbuje się tu dowieść więcej niż to możliwe i mnoży byty nad potrzebę. TO¹ pozostaje konstrukcją hipotetyczną i nic podobnego doń nie zachowało się w rękopisach. Natomiast może być przydatne wiele obserwacji szczegółowych na temat błędów kopistów TO oraz starszych i nowszych warstw Dz.

To stwierdziwszy, recenzenci z uznaniem przyjmują jednak prace Boismarda i Lamouille'a nad statystyką słownictwa Łk o Dz. Metoda jest tu węższa niż u Delebecque'a, ale za to można wyniki ująć ilościowo. W tym miejscu użytecznym uzupełnieniem jest artykuł F. Neiryńcka (współpraca F. Van Segbroeck), *Le texte des Actes des Apôtres et les caractéristiques stylistiques lucaniennes*, ETL 62(1985)304-339. Zawiera on grecki indeks charakterystyk stylistycznych Łukasza według badań Boismarda i Lamouille'a; analogiczny indeks ułożył Neiryńck do ich t.III „Synopsy”, zob. *Jean et les synoptiques. Examen critique de l'exégèse de M.-E. Boismard*, BETL 49, Leuven 1979, 45-66.

Podzieliwszy słownictwo Łk-Dz na kategorie (A, B, C, D, E) autorowie analizują częstość ich występowania w TA i oczyszczonym TO, przy czym okazuje się, że TO zawiera słownictwo typowo Łukasze nawet trochę częściej niż TA! Wynik ten, dowodzący identity autorstwa, pozostaje w mocy również wtedy, gdyby szczegółowa rekonstrukcja TO była inna.

c) Strange

Monografia W. A. Strange'a, *Take Problem of the Text of Acts*, Society for the New Testament Studies Monograph Series 71. Cambridge 1992, nie zawiera analizy całego tekstu, lecz skupia się na kluczowych elementach problemu.

Rozdz. 1 przedstawia historię badań tekstu Dz.

Rozdz. 2 dotyczy właściwości ogólnych tekstu zachodniego Dz: stopnia jednorodności, typów rozszerzeń w nim spotykanych (objaśnienia w narracji, komentarze teologiczne).

Rozdz. 3 poświęcony jest „lukanizmom” w stylu Dz. Autor nawiązuje do wyników Delebecque’a a zwłaszcza Boismarda i Lamouille’a, uznając styl tekstu zachodniego za zgodny z tekstem krótszym. Rozważa szczegółowo ważne teksty, w których uzupełnienia „zachodnie” uważano za obce stylowi i myśli Łukasza: Dz 8,36-39; 11,1-3; 15,20.29 i 21,25. Dowodzi, że i one mogły pochodzić spod jego pióra (przy tekście tzw. „Dekretu Apostolskiego” przyjmuje tekst pierwotny bez słowa *pnikton*, tekst zachodni dodał „złotą regułę”; inne warianty są późniejsze).

Rozdz. 4 udowadnia z kolei, *nota bene* w ślad za zwolennikami późniejszego pochodzenia tekstu dłuższego, iż znaczna liczba lekcji tradycji zachodniej pochodzi od głos umieszczonych na marginesach i między liniami krótszej wersji; niekiedy wpisano je następnie w niezupełnie właściwym miejscu albo obok słów, które miały zastąpić. Blżej przedstawiono Dz 1,5; 3,11.13; 6,1; 14,2;15,1-5; 15,34; 16,4; 17,1; 17,4; 18,8; 24,27.

Rozdz. 5 zawiera rekonstrukcję dziejów redagowania Dz, która godzi powyższe dane. Na tle praktyki starożytnego piśmiennictwa w kwestii poprawek autorskich i redakcyjnych, rozważa Strange hipotezy co do pochodzenia lekcji zachodnich od redaktora późniejszego, od kręgu autora a wreszcie od niego samego, tę ostatnią uznając za słuszną. Jednakże Łukasz nie pozostawił księgi w postaci wykończonej. „Publikacja” i rozpowszechnienie Dz dokonałyby się dopiero w połowie II w., na podstawie jedyne go rękopisu Łukasza, który raz przepisano w wersji zasadniczej, krótszej, a raz z poprawkami. Obie wersje uległy modyfikacjom redakcyjnym. Dla porównania: pośmiertnie wydane dzieła starożytne nastęrczają zwiększone trudności przy krytyce tekstu.

Zastrzeżenia do tej zasadniczo bardzo dobrej i przekonującej książki można by mieć następujące:

- nie przedyskutowano cytatów i aluzji z Dz przed Ireneuszem wskazywanych w *Biblia Patristica* t.1.
- można było więcej odwoływać się do Delebecque’a (chyba uwzględniono go już po napisaniu *gros* tekstu).
- oprócz rękopisu autorskiego Dz z poprawkami, mógł się zachować inny, bez poprawek – to by daleko lepiej tłumaczyło rozdwojenie tekstu.
- czy są paralele między techniką rozszerzeń w Dz a tekstami targumicznymi?

d) Wnioski

Delebecque i Boismard-Lamouille w sposób niezależny wykazali Łukaszczy charakter tekstu dłuższego. W obu wypadkach ten pierwszorzędny rezultat został nieco zamazany przez dyskusyjne hipotezy ze

sfery historii redakcji. Strange proponuje udane wyjaśnienie całości problemu.

Trudno zatem mówić o jednym tekście Dz. Powstanie najpierw wersji krótszej, a potem dłuższej wydaje się dobrze potwierdzone. Jest też wysoce prawdopodobne, że tekst dłuższy powstał w wyniku uwzględnienia poprawek autorskich. Jednak wobec prowizorycznego, prywatnego charakteru tych poprawek, jak też wobec trudności definitywnej rekonstrukcji wersji dłuższej, nie można krótszej eliminować. Obie mają rację bytu. Naukowe wydania tekstu i komentarze powinny dążyć do równoległej rekonstrukcji obydwu, albo lekcje dłuższe systematycznie umieszczają w nawiasach i przypisach.

Przyjęcie podwójnego niejako tekstu księgi natchnionej sprzeciwia się naszym przyzwyczajeniom. Nie jest to jednak tylko przypadek Dz – żeby przypomnieć hebr. i gr. teksty Jr, J 8 i Mk 16. Księgi biblijne mają i tę właściwość słowa ludzkiego, że istnieją w więcej niż jednym wydaniu.

Jakie dalsze kierunki badań byłyby możliwe? Pozostało jeszcze do zbadania wiele rękopisów, a mianowicie greckich minuskuł i lekcjonarzy oraz przekładów starożytnych. Ich uwzględnienie pozwoliłoby lepiej zrekonstruować oba teksty.

Tego rodzaju prace nad tekstem Dz są prowadzone w ramach The International Project on the Text of Acts (Abilene Christian University, Texas, we współpracy z licznymi badaczami w świecie – zob. C. D. Osburn, *The Search for the Original Text of Acts – the International Project on the Text of Acts*, JSNT 44(1991)39-55).

Uwaga końcowa: zakładając, że technika i psychologia pisania nie zmieniła się zasadniczo od starożytności, dało by się też może sięgnąć do analogii z dzisiejszą pracą autora i redaktora. Otóż autorowie po napisaniu książki czy artykułu dostrzegają potrzebę dopisków. Wnoszą one do tekstu uściślenia i uzupełnienia. Dotyczy to raczej tekstów informacyjnych niż literatury pięknej. Rozszerzenia tekstu w Dz jawią się jako typowe poprawki autorskie. Natomiast redaktor nie troszczy się o imitowanie stylu autora, nieraz koryguje jego myśli i styl, częściej niż autor skreśla i skraca. Książek już opublikowanych raczej nie rozszerza.

4. Bibliografia

Listy rękopisów Dz podają Strange i Boismard. Obszerną bibliografię studiów and tekstem Dz znajdziemy w monografii Strange'a (Boismard-Lamouille nie podają listy bibliograficznej, a Delebecque krótką). Mimo daty wydania 1992 lista ta kończy się na 1986, dacie przedstawienia pracy jako doktorskiej w Oksfordzie. Celowe jest zatem wskazanie artykułów i biuletynów tam nie uwzględnionych.

H. A. Sturz. *The Byzantine Text-Type and New Testament Textual Criticism*. Nashville 1984. P. R. Rodgers, *Acts 2:18 kai propheteusousin*. JTS 38(1987)95-97. M.-E. Boismard. A Lamouille, *Le texte Occidental des Actes des Apôtres. A propos de Actes 27,1-13*, ETHL 63(1987)48-58. C.K.

Barrett, *The Apostolic Decree of Acts 15.29*, Australian Biblical Review 35(1987)50-59. I. H. Petzer, *Die betroubaarheid van die Nuwe Testament vanuit 'n tekskritiese oogpunt*. Hervormde Teologiese Studies, Pretoria, 44(1988)98-138. D.L. McConaughy, *An Old Syriac Reading of Acts 1:4 and More Light on Jesus Last Meal before His Ascension*, Oriens Christianus 72(1988)63-67. M.-E. Boismard, *Le «Concile» de Jérusalem (Act 15, 1-33)*. *Essai de critique littéraire*, EThL 64(1988)433-440. M. C. Parsons, *The Text of Acts 1:2 Reconsidered*, CBQ 50(1988)58-71. J. K. Elliott, *The Text of Acts in the Light of Two Recent Studies*. NTS 34(1988)(250-258). R. F. Hull, *«Lucanisms» in the Western Text of Acts? A Reappraisal*. JBL 107(1988)695-707. J. Heinerding, *La foi de l'éumage éthiopien. Le problème textuel d' Actes 8/37*. EThR 63(1988)521-528. T.C. Geer, *Take Two Faces of Codex 33 in Acts*. NT 31(1989)39-47. T. C. Geer, *The Presence and Significance of Lucanisms in the «Western» Text of Acts*. ISNT 39(1990)59-76. A. Rodríguez Carmona, *Los semitismos de los Hechos de los Apóstoles. Estado, de la cuestión*, EstEcl 65(1990)385-410. J. H. Petzer, *St. Augustine and the Latin Version of Acts*. Neotestamentica 25(1991)33-50. L. W. le Roux, *Style and the Text of Acts 4:25a*, Neotestamentica 25(1991)29-32. J. H. Petzer, *Tertullian's Text of Acts, Second Century 8(1991)201-215*. W. A. Strange, *The Text of Acts 19.1*, NTS 38(1992)145-148. Ponadto artykuły i recenzje wspomniane powyżej w tekście biuletynu i dwa nowe tomy *Biblia Patristica*: 4 (1987: Euzebiusz, Cyryl Jerozolimski, Epifaniusz) i 5 (1991: Bazyli, Grzegorz z Nazjanzu, Grzegorz z Nysy, Amfiloch).

Recenzje: Delebecque: EThL 62(1986)431n (F. Neiryneck); BZ 31(1987)138-144 (G. Schneider, także o Boismardzie); CiuD 200(1987)120-122 (J. Gutiérrez, także o Boismardzie); EtClas 55(1987)219n (X. Jacques); EThR 62(1987)121-123 (C. Amphoux); RTom 87(1987)520n (M.-E. Lauzière); RThL 19 (1988)367-369 (J.-C. Haelewyck); EspVie 29(1990)425-430 (É. Cothenet, także o Boismardzie). Boismard-Lamouille: Bib 67(1986)410-414 (C. Amphoux); NRT 108(19986)432n (X. Jacques); RB 93(1986) 598-601 (J. Murphy-O'Connor); NT 29(1987)285-288 (J. K. Elliott); ScEsp 39(1987)253n (P.-É. Langevin); TLZ 115(1990)198-199 (H.-M. Schenke). Tychże, *Les actes de deux apôtres*: RB 97(1990)504-24 (J. Taylor); Communio (Sewilla) 23(1990)405-428 (M. Munez de Burgos).

MICHAŁ WOJCIECHOWSKI

THE RECENT STUDIES ON THE TEXT OF ACTS

The bulletin lists some criticisms against N-A²⁶ and Aland's Textkritik..., refers to the history of the research and next proceeds to a review of studies by Delebecque (*Les deux Actes des Apôtres*. 1986). Boismard-Lamouille (*Le texte Occidental des Actes des Apôtres*. 1984; *Les actes des deux apôtres*, 1990) and Strange (*The Problem of the Text of Acts*, 1992). Adhering to Strange's views the author assumes that both texts stem from Luke, the shorter being earlier. Some bibliography from 1987-91 is included.

MICHAŁ WOJCIECHOWSKI

Doktor teologii, teolog świecki, adiunkt na Wydziale Teologicznym ATK. Urodzony w 1953 roku. Ukończył studia teologiczne na ATK w roku 1979. W 1980-84 studiował w Instytucie Katolickim w Paryżu, później odbył pobyty naukowe w Anglii i w Austrii oraz uczestniczył w kongresach międzynarodowych. W roku 1986 obronił na ATK pracę doktorską o czynnościach symbolicznych Jezusa. W latach 1979-80 i 1986-1989 pracował w redakcjach pism katolickich, a od 1987 na ATK, od 1990 na cały etat. Wykłada m.in. historię ST i NT, egzegezę pism Janowych, grekę biblijną, propedeutykę biblijną i egzegezę dla studiów zaocznych (filia i kolegium w Suwałkach)

Praca doktorska została opublikowana (*Studia z Bibliistyki 6*), podobnie jak praca magisterska o Rdz 6,1-4 (*Studia z Bibliistyki 3*). Obok ks. R. Popowskiego jest jednym z tłumaczy *Grecko-polskiego Nowego Testamentu* (Warszawa 1993, przekład interlinearny Ewangelii, 1-3 J i Ap). Wydał też zbiorek dawnych aforyzmów (*Starożytni o nas*, Sopot 1993). Wśród 26 artykułów naukowych połowa ukazała się po francusku i angielsku w czasopismach o zasięgu międzynarodowym. Ich najczęstszym tematem była egzegeza Ewangelii, ale interesuje się też Rdz, Ap, dialogiem chrześcijańsko-żydowskim i metodami w teologii. Napisał ponad 400 krótkich haseł do nowej *Encyklopedii Popularnej PWN* i ponad 500 obszerniejszych do powstającej obecnie nowej *Encyklopedii Powszechnej PWN* (w tym hasła *Biblia*, *Chrześcijaństwo*, *Jezus* itp.); jest też stałym recenzentem tej encyklopedii. Opracował 2 skrypty, opublikował ponad 45 recenzji i sprawozdań oraz więcej niż 100 artykułów popularnych i publicystycznych na tematy religijne i społeczne w kilkunastu czasopismach.

Adres: 02-956 Warszawa, ul. Królewicza Jakuba 13 m.2.